

Critical Comparative Study of the Views of Doctor Abdul Sattar and Ayatollah Javadi Amoli Regarding Offensive Jihad*

Mahmoud Vaezi¹ and Pedram Alimoradi²

1. Associate Professor, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran, Iran. Email: mvaezi@ut.ac.ir
2. Ph.D. Candidate, Department of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology, University of Tehran, Tehran, Iran (corresponding author). Email: alimoradipedram@gmail.com

Research Article

Abstract

One of the important exegetic, jurisprudential, and historical discussions in Islam is the subject of “*jihad*” (holy war). Within this topic, the issue of offensive jihad has become one of the most challenging discussions in the era of occultation, especially in the present times. Misunderstanding this subject has led some misguided individuals to use it as a tool for their political abuses. On the other hand, many ill intentioned critics have used it to attack Islam and the Quran, introducing Islam as a religion of bloodshed and violence. Meanwhile, some Muslim thinkers—seeking to purify the image of Islam—have fundamentally denied the legitimacy of offensive jihad in the Quran, considering all the wars in early Islam defensive, aimed at repelling enemy aggression. They argue that the purpose of those wars was solely to repel transgression, not to fight against polytheism or false beliefs, and have considered the very basis of such a struggle to be contrary to human freedom and free will. Dr. Abd al Sattar, author of *al Tafsīr al Jāmiʿ*, is among these exegetes. In this article, through a comparative analysis of Dr. Abd al Sattar’s views on *jihad* related verses and the opinions of Ayatollah Jawadi Amoli, it is proven that offensive jihad does exist in Islam based on Quranic evidence and Prophetic tradition, even though its aim ultimately comes back to the same principle of defense, and Dr. Abd al Sattar’s arguments regarding the context of certain verses are incorrect.

Keywords: *al Tafsīr al Jāmiʿ*, Muhammad Abd al Sattar al-Seyyed, Jawadi Amoli, offensive jihad, comparative exegesis

* Received 10 May 2025; Received in revised from 12 July 2025; Accepted 22 August 2025; Published online 02 October 2025

Cite this article: Vaezi, M., & Alimoradi, P. (2025). Critical Comparative Study of the Views of Doctor Abdul Sattar and Ayatollah Javadi Amoli Regarding Offensive Jihad. *Comparative Interpretation Research*, 11(2), 251-275. <https://doi.org/10.22091/ptt.2025.13208.2473>

Publisher: University of Qom

©The Author(s)

Introduction

The concept of offensive *jihad* is one of the most controversial topics in Islam and has given rise to numerous critiques from outsiders as well as significant misuse by extremist jihadist groups. In the modern era, various takfiri and extremist movements have emerged in some Muslim countries, such as al Qaeda, the Taliban, and ISIS, etc., that possess harsh jihadist ideologies such as destroying current governments and reviving the Islamic caliphate through force, expanding the concept of *jihad* into multiple domains, and prioritizing *jihad* over other practical duties of religion (*furū' al-din*). Based on such ideas, they have engaged in killing, plundering, spreading insecurity, and committing horrific acts across the world, especially in Muslim countries. Although these ideologies stem from misinterpretations of Quranic verses and Prophetic tradition, some Muslim scholars, in reacting against these ideologies and as a result of the pressures exerted on Muslims by outsiders who portray Islam as a religion of violence and terror, have adopted an opposite, overly restrictive stance in order to purge Islam of such unfounded accusations, and have denied the permissibility of any form of offensive jihad in Islam, from its earliest period up to the present day. Dr. Abd al Sattar al Sayyid, one of the major exegetes of Syria—a country that has experienced many years of civil war—is among those exegetes who strives to prove in various instances throughout his exegesis that Islam's aim is to maximize harmony among different sects and religions to enable peaceful coexistence and, in general, nothing known as offensive jihad exists in the Quran or Islamic teachings; rather, all early Islamic battles were defensive in nature.

Research Findings

The common view among Muslim thinkers, especially in earlier centuries, was that based on the Quranic phrase “...that He may make it prevail over all religions...”¹ (al-Tawbah: 33; al-Fath: 28; al-Saff: 9), Muslims have a duty to spread Islam and convey its message to humanity, paving the way for its dominance over other religions. Within this framework, two major questions have always been raised: One, is it permissible to use military force against resistance that naturally arises against this invitation, and specifically, to kill polytheists? Two, assuming offensive jihad is permissible, who has the authority to grant permission for it? In simpler terms, the legitimacy of offensive *jihad* and the requirement of the infallible Imam's permission for initiating it have always been disputed principles.

Regarding the first question, the initial matter that must be studied and examined is the purpose of *jihad* according to both exegetes. If the goal of *jihad* is to eliminate disbelief and polytheism, that is, that its rationale is people's beliefs, then the default relationship with non Muslims would be conflict. But if the goal is to repel enemy aggression and the relationship between human beings is based on their social and political interactions, then *jihad* takes on a defensive nature, and it can be said that peace

1. Qarai translation

becomes the basis in relations with others. Based on the first premise, initiating jihad is not only permissible but obligatory, but based on the second premise, offensive jihad is absolutely impermissible in Islam.

Ayatollah Jawadi Amoli considers the ultimate goal of *jihad* to be the elimination of corruption (*fitnah*) and insists on its necessity until this goal is achieved. He states that initially, there must be a cultural struggle against distorted religions and man made ideologies, which are prime examples of corruption. If such cultural struggle proves ineffective, military confrontation becomes necessary until the corruption is eradicated and the divine religion prevails and is victorious, which is an indication of the appearance of the Imam of the Age (may God hasten his reappearance).

One of Dr. Abd al Sattar's most frequent and important arguments for proving his view regarding denying offensive jihad on theological grounds is the conflict between offensive *jihad* and human freedom and free will. He repeatedly uses verses such as "*There is no compulsion in religion*" (al-Baqarah: 256)¹ and "*Let anyone who wishes believe it, and let anyone who wishes disbelieve it*" (al-Kahf: 29)², to prove that early Islamic *jihads* did not arise from ideological goals and that people are free to choose their religion and beliefs. In other words, he claims that verses denoting the legitimacy of fighting to make people polytheists and disbelievers into believers apparently contradict verses that prohibit compulsion, and these two proofs are apparently not consistent.

Conclusion

Dr. Abd al Sattar adopts a moderate approach in his Quranic exegesis, and within this framework, he discusses *jihad* in Islam and specifically in Quranic verses. First, he does not view the cause of *jihad* as doctrinal in an absolute sense and attributes all early Islamic battles to repelling enemy aggression. Second, he identifies harassment of Muslims, repeated treaty violations especially after *Udaybiyyah*, and the killing and torture of Muslims as instances of enemy corruption. Third, he considers all Muslim responses in these cases to be purely defensive. Consequently, he denies the existence of offensive *jihad* in Islam altogether. In other words, he believes that four points must be focused on regarding all Quranic verses on fighting:

- a) The context of the verses
- b) The occasions and circumstances of revelation
- c) The Prophetic tradition in dealing with polytheists
- d) Main Islamic concepts in general

Given these considerations—and emphasizing familiarity with Arabic linguistic principles—he repeatedly notes that offensive *jihad* with an ideological purpose and aimed at combating the beliefs of a group of people contradicts Islam's many emphases on human freedom and free will. Therefore, the interpretations of takfiri and jihadist

1. Qarai translation

2. Qarai translation

Salafi groups stem either from their unawareness and ignorance of major Islamic principles or from the malice and exploitation of enemies—especially global Zionism—seeking to create insecurity in Muslim countries.

Ayatollah Jawadi Amoli, however, identifies the cause of war as removing corruption and thus considers the ultimate purpose and limit of *jihad* to be the elimination of corruption. Though he acknowledges a place for offensive *jihad* in Islamic law, deeming it legitimate and considers the permission of the Imam's general deputy as sufficient; however, he emphasizes that the essence of even offensive *jihad* ultimately comes back to defensive jihad. Thus, if the systems of disbelief and polytheism obstruct the spiritual life of human beings, this is an instance of corruption and must be confronted until they are uprooted and corruption is eliminated. In reality, even offensive *jihad* arises from the right of defending the life of the oppressed.

Simply put, *both* exegetes believe that repelling corruption is a Quranic command, but they differ regarding the instances of corruption. Dr. Abd al Sattar restricts it to enemy aggression, while Ayatollah Jawadi Amoli—consistent with the common scholarly view—considers any obstruction of the preaching of religion to be an instance of corruption. Both, however, hold that peace is the default position, and both believe that *jihad* is not necessarily military; the military stage is the final step in eliminating corruption.

References

- Abdul Sattar, M. (n.d.). *Al-Tafsir al-jami'*. Awqaf. Wizarat al-Awqaf. [In Arabic].
- Bukhari, M. (1989). *Sahih al-Bukhari*. Wizarat al-Awqaf-al-Majlis al-Aala lil-Shuoun al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Fazel Lankarani, M. J. (2018). *Jihad-i ibtidayi dar Qur'an-i karim*. Fiqhi-yi Aamma-yi Athar Publications. [In Persian].
- Ghafarzadeh, A. (2024). Jihadi btidayi /primary jihad from the point of view of contemporary commentators with an emphasis on the works of Ayatollah Javadi Amoli. *Journal of The Holy Quran And Islamic Texts*, 14(56), 99-120. [In Persian].
- Javadi Amoli, A. (2006). *Tasnim: Tafsir Qur'an'karim*. Esra Publications. [In Persian].
- Kulayni, M. (1987). *Al-Kafi*. Dar al-Kutub al-Islamiyyah. [In Arabic].
- Morvarid, M. (2021). *Jihad-i ibtidayi dar sunnatva sirat-i Nabavi*. Astan Qods Razavi Publications. [In Persian].
- Qutb, S. (1987). *Fi zilal al-Qur'an*. Dar al-Shuruq. [In Arabic].
- Rezaei, H., Mahdavi Rad, M. A., & Fadayi, A. (2019). An explanation of the *iljad* verses as viewed by Allameh Javadi Amoli and an assessment of Firestone's view. *Journal of The Holy Quran And Islamic Texts*, 10(38), 141-162. [In Persian].
- Tabarsi, F. (1987). *Majma' al-bayan*. Dar al-Marefah. [In Arabic].
- Tabatabai, M. H. (1973). *Al-Mizan fi tafsir al-Qur'an*. Muassasat al-Alami lil-Matbuaat. [In Arabic].
- Tirmidhi, M. (1998). *Sunan al-Tirmidhi*. Dar al-Hadith. [In Arabic].

Wahidi, A. (1998). *Asbab nuzul al-Qur'an*. Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. [In Arabic].

نقد و بررسی تطبیقی دیدگاه دکتر عبدالستار و آیت الله جوادی آملی درباره جهاد ابتدایی *

محمود واعظی^۱ و پدرام علی‌مرادی^۲

۱. دانشیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران. رایانامه: mvaezi@ut.ac.ir
 ۲. دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران (نویسنده مسئول).
 رایانامه: alimoradipedram@gmail.com

چکیده

یکی از مباحث مهم تفسیری، فقهی و تاریخی اسلام، موضوع «جهاد» است. در گستره این موضوع، بحث جهاد ابتدایی یکی از جستارهای پرچالش در عصر غیبت و به‌ویژه دوران کنونی به‌شمار می‌رود. فهم نادرست این موضوع باعث شده تا برخی کج‌اندیشان آن را دستاویز سوء استفاده‌های سیاسی خود قرار دهند. در نقطه مقابل بسیاری از بداندیشان با آن به اسلام و قرآن حمله نموده و اسلام را دین خونریزی و خشونت معرفی نمایند. از طرفی برخی اندیشمندان مسلمان، برای تطهیر چهره اسلام به‌طور بنیادی منکر مشروعیت جهاد ابتدایی در قرآن شده‌اند و تمامی جهادهای صدر اسلام را جهادهایی دفاعی و به منظور دفع تجاوزگری دشمنان دانسته‌اند. ایشان هدف از آن جنگ‌ها را تنها دفع تعدی و نه مبارزه با شرک و اعتقادات باطل دانسته‌اند و اساس چنین مبارزه‌ای را برخلاف آزادی و اختیار انسان برشمرده‌اند. دکتر عبدالستار مؤلف تفسیر الجامع از جمله این مفسران است. در این مقاله با بررسی تطبیقی دیدگاه‌های دکتر عبدالستار ذیل آیات جهاد و آراء آیت الله جوادی آملی، این نکته به اثبات رسید که در اسلام جهاد ابتدایی براساس شواهد قرآنی و نیز سنت نبوی وجود داشته است؛ هرچند هدف آن به همان روح دفاع باز می‌گردد و دلایل دکتر عبدالستار در مورد سیاق برخی آیات نادرست می‌باشد.

کلیدواژگان: التفسیر الجامع، محمد عبدالستار السید، جوادی آملی، جهاد ابتدایی، تفسیر تطبیقی

* دریافت: ۱۴۰۴/۰۲/۲۰ | بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۲۱ | پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۹ | انتشار برخط: ۱۴۰۴/۰۷/۱۰

استاد: واعظی، محمود؛ و علی‌مرادی، پدرام. (۱۴۰۴). نقد و بررسی تطبیقی دیدگاه دکتر عبدالستار و آیت الله جوادی آملی درباره جهاد ابتدایی، پژوهش‌های تفسیر تطبیقی، ۱۱(۲)، ۲۵۱-۲۵۷. <https://doi.org/10.22091/PTT.2025.13208.2473>

© نویسنده(ها)

ناشر: دانشگاه قم

مقدمه

مفهوم جهاد ابتدایی موضوعی چالش برانگیز در اسلام است که موجب گردیده تا تاخت و تازهای فراوانی از سوی بیگانگان و نیز سوء استفاده‌های بسیاری از سوی گروه‌های جهادی افراطی از این مفهوم صورت بگیرد. در عصر جدید در برخی کشورهای اسلامی جریان‌های تکفیری و افراطی متعددی همچون القاعده، طالبان، داعش و ... شکل گرفته‌اند که دارای اندیشه‌های جهادی تندروانه همچون از بین بردن حکومت‌های کنونی و احیای خلافت اسلامی با توسل به زور، بسط مفهوم جهاد در حوزه‌های مختلف و اولویت جهاد بر سایر فروع دین هستند و بر پایه این‌گونه تفکرات به قتل و غارت و ایجاد ناامنی و ایجاد حوادث هولناک در جای جای عالم به‌ویژه در کشورهای اسلامی دست زده‌اند. هرچند که این تفکرات ریشه در برداشت‌های نادرست از آیات قرآن و سنت نبوی دارد، ولی برخی از عالمان مسلمان نیز در موضع مقابله با این اندیشه‌ها و نیز بر اثر فشارهایی که از جانب بیگانگان بر مسلمانان وارد آمده و اسلام را به‌عنوان دین خشونت و ارباب معرفی کرده‌اند؛ برای تطهیر این چهره از تهمت‌های ناصواب به دیدگاهی تفریطی از زاویه دیگر روی آورده‌اند و اجازه هرگونه جهاد ابتدایی در اسلام را از صدر آن تا دوران کنونی نفی کرده‌اند.

دکتر عبدالستار السید از بزرگان تفسیر کشور سوریه که کشورش سالیان متمادی درگیر جنگ‌های داخلی بوده است از همین دسته از مفسران است که سعی نموده در جای جای تفسیر خود این نکته را به اثبات برساند که هدف اسلام، تقریب حداکثری بین مذاهب و ادیان مختلف به‌منظور زندگی مسالمت‌آمیز با یکدیگر است و از اساس چیزی به نام جهاد ابتدایی در قرآن و آموزه‌های اسلامی وجود ندارد، بلکه همه جنگ‌های صدر اسلام، نبردهایی دفاعی بوده‌اند.

پیشینه پژوهش

در موضوع جهاد ابتدایی و مسائل مرتبط با آن پژوهش‌های بسیار فراوانی صورت گرفته است و همچنین به‌طور ویژه در مورد دیدگاه‌های آیت الله جوادی آملی پژوهش‌هایی صورت گرفته است؛ از جمله مقاله «جهاد ابتدایی از منظر مفسران معاصر با تأکید بر آثار آیت الله جوادی آملی» (غفارزاده، ۱۴۰۲، صص ۹۹-۱۲۰) و نیز مقاله «تبیین ماهیت آیات جهاد از دیدگاه تفسیری علامه جوادی آملی و ارزیابی دیدگاه فایرستون» (رضایی و همکاران، ۱۳۹۸، صص ۱۴۱-۱۶۲) از مهم‌ترین این پژوهش‌ها هستند؛ ولی در مورد دیدگاه دکتر محمد عبدالستار به دلیل جدید التالیف بودن این تفسیر و نیز شرایط پیچیده پیش آمده در کشور سوریه و دسترسی مشکل به این تفسیر، هیچ‌گونه کار پژوهشی صورت نگرفته است و لذا این تحقیق از این جهت به‌طور کامل بدیع و نو می‌باشد.

طرح مسئله

نگاه رایجی که در بین اندیشمندان مسلمان به خصوص در قرون گذشته وجود داشته است آن است که باتوجه به عبارت قرآنی (...لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ...) (توبه: ۳۳؛ فتح: ۲۸؛ صف: ۹) مسلمانان وظیفه دارند برای نشر اسلام و رساندن پیام آن به جهانیان تلاش کنند تا زمینه غلبه این دین را بر سایر ادیان رقم بزنند. در این میان همواره دو موضوع اساسی مطرح بوده است؛ اول اینکه آیا در برابر مقاومت‌هایی که به‌طور طبیعی با این دعوت صورت می‌گیرد؛ آیا استفاده از قوه قهریه و نظامی و به‌طور خاص کشتن مشرکان جایز است؟ دوم اینکه با فرض پذیرش جواز جهاد ابتدایی، اذن آن به عهده کیست؟ به بیان ساده‌تر دو اصل مشروعیت جهاد ابتدایی و شرطیت اذن معصوم^(۲) در اقامه جهاد ابتدایی همواره محل اختلاف بوده‌اند.

پاسخ به سؤال دوم مطمئن نظر این تحقیق نمی‌باشد چه اینکه در بررسی تطبیقی میان دو عالم شیعی و اهل سنت بررسی این موضوع ممکن است آن‌ها دارای اختلاف‌های عمیق کلامی و مبنایی باشند.

در پاسخ به سؤال اول، نخستین موضوعی که باید مورد بررسی و واکاوی قرار بگیرد، هدف از جهاد از نگاه هر دو مفسر است. اگر هدف از جهاد از بین بردن کفر و شرک و به بیان دیگر علت آن اعتقاد انسان‌ها باشد، پس اصل در رابطه با غیر مسلمانان، جنگ خواهد بود؛ ولی اگر هدف از جهاد، دفع تجاوز و اعتدای دشمنان باشد و در حقیقت رابطه بین انسان‌ها براساس روابط اجتماعی و سیاسی میان آن‌ها باشد، جهاد جنبه دفاعی خواهد داشت و می‌توان گفت اصل در رابطه با دیگران بر صلح است. بر اساس مبنای اول، آغاز نمودن جهاد نه تنها جایز بلکه واجب خواهد بود، ولی بر طبق مبنای دوم، جهاد ابتدایی در اسلام به‌طور مطلق جایز نخواهد بود.

این پژوهش درصدد است به دیدگاه دکتر محمد عبدالستار و آیت الله جوادی آملی در خصوص جهاد ابتدایی فلسفه و شرایط آن پرداخته و نقاط اشتراک و افتراق دیدگاه این دو مفسر را تبیین نماید. همچنین در پی پاسخ به این سؤال اساسی است که دیدگاه این دو اندیشمند با جهادهای صدر اسلام چگونه قابل جمع است.

معرفی اجمالی مؤلف

دکتر محمد عبدالستار سید در سال ۱۹۵۸ میلادی در خانواده‌ای مذهبی و از تبار علویان سوری متولد شد و رشد کرد. نقطه عطف حیات دینی ایشان، ملاقات او با شیخ شعراوی بوده است. ایشان در منهج تفسیری خویش به‌طور کامل تحت تأثیر مکتب فکری و گرایش تفسیری شعراوی است و در دورانی که شاگردی او را می‌نموده، علاقه وافری به روش تفسیر اجتماعی او پیدا کرده است. دکتر محمد عبدالستار در سال ۲۰۰۰ میلادی حائز مدرک دکترا در رشته علوم قرآنی و تفسیر از دانشگاه دراسات اسلامیة (وابسته به وزارت اوقاف سوریه) شد و

رساله او نیز با عنوان «دراسة تحليلية لآيات القرآن الكريم تجمع بين منهجي التفسير بالمنقول والمعقول لترسيخ منهج الوسطية و مواجهة التطرف» بوده است.

همان گونه که از عنوان این پایان نامه هم مشخص است، ایشان از همان ابتدا دغدغه مبارزه علمی با تفکرات و اندیشه های افراطی را داشته است. همچنین ایشان مدرک دکترای دیگری در سال ۲۰۰۷ میلادی از دانشگاه تمدن اسلامی در کانادا دریافت نمود. در زمینه تفسیر نیز ایشان اجازه تفسیر را از دانشگاه الأزهر دریافت کرده است. ایشان از سال ۲۰۱۱ ریاست دانشگاه بلاد الشام للعلوم الشرعية (معهد الشام العالي) را بر عهده دارد.

ایشان از اساتیدی است که باتوجه به تسلط بسیار عالی بر زبان انگلیسی با سفرهای متعدد به کشورهای مختلف چه در کسوت استاد دانشگاه و چه به عنوان وزیر اوقاف کشور سوریه در دوران حکومت بشار اسد، همواره سعی داشته است که تصویری معتدل و منطقی از اسلام و نیز کشور سوریه در محافل علمی ارائه کند و همین تلاش وافر را می توان در آثار ایشان به خصوص تفسیر الجامع نیز ملاحظه نمود (سایت وزارت اوقاف کشور سوریه).

معرفی اجمالی تفسیر الجامع

نام اصلی این دوره تفسیری «التفسير العصري للقرآن الكريم» است که ۲۳ جلد از آن شامل اجزای ۱ تا ۲۰ و ۲۸ تا ۳۰ به زیور طبع آراسته شده است و همچنین سورة نساء، سورة يس و سورة كهف به طور مجزا به چاپ رسیده اند. این تفسیر تا جزء پنجم، به زبان انگلیسی نیز ترجمه و چاپ شده است. البته مختصر الإعراب جزءهای ۲۹ و ۳۰ و همچنین مفردات جزء ۳۰، در قالب ۳ جلد جداگانه چاپ شده است.

تا قبل از سرنگونی حکومت در سوریه، در سایت وزارت اوقاف سوریه و نیز attfseer.com که سایت تخصصی مرتبط با فعالیت های دکتر محمد عبدالستار و به طور خاص التفسیر الجامع بود، دسترسی به این تفسیر امکان پذیر بود، ولی پس از تحولات این کشور، متأسفانه امکان دسترسی به این تفسیر وجود ندارد.

دکتر محمد عبدالستار در معرفی تفسیر خود می نویسد: «اغلب گروه های تکفیری و تروریستی و جنبش های سیاسی اسلامی که ادعای اسلام می کنند؛ تفسیر اشتباهی از کلام الله و سنت پیامبر (ص) دارند و من برای زدودن برداشت های تفسیری اشتباه از قرآن، این تفسیر را تألیف کردم. ما باید تفسیری صحیح که پاسخگوی شبهه تکفیری ها باشد، داشته باشیم. ما امروزه در دورانی هستیم که به مقابله با تروریسم و افراطی گری نیاز داریم. قرآن نخستین و اساسی ترین منبع شرع الهی است و لذا هر نوع تفسیر اشتباه باعث می شود، انحراف فکری خطرناکی ایجاد شود. این امر در مورد گروه های تروریستی مجرم و تکفیری وهابی صادق است؛ زیرا آنان تفسیر ناقص و ابتری از قرآن را متناسب با اندیشه مجرمانه و تروریستی شان مطرح می کنند و مردم را فریب می دهند.

ارائه تفسیر صحیح و علمی از قرآن که با تکیه بر فهم دقیق زبان عربی و سیره رسول خدا^(ص) باشد، از راه‌های مقابله با تکفیر و تندروی است.» (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱، ص ۲۱)

البیحیسی پژوهشگر قرآنی سوری در توصیف این تفسیر می‌گوید: «در تفسیر جامع به موارد مهمی اشاره شده است؛ از جمله وضع حاکم بر سوریه و امت اسلامی در زمان کنونی، موضوع وهابیت و استکبار جهانی، آمریکا و اسرائیل که برای بدنام کردن اسلام در ذهن جامعه و جهان کنونی تلاش می‌کنند. از آن‌رو که این تفسیر در خصوص واقعیت‌های اجتماعی سوریه صحبت کرده، سبب شده است در جامعه و در میان مفسرین، مقبولیت بالایی داشته باشد. در این تفسیر به موضوع دشمن شناسی، به خصوص دشمنانی که در این چند سال علیه سوریه متحد شده‌اند، نیز پرداخته است. همچنین دعوت به انسجام و وحدت، در این تفسیر بسیار مشهود است و در خصوص طرح دشمنان برای ایجاد اختلاف و تفرقه در بین مسلمانان و دیگر مذاهب در سوریه، توصیف دقیق و جامعی ارائه شده است. این تفسیر به بهانه آیات مرتبط با بنی اسرائیل، به طور مفصل و دقیق به موضوع صهیونیسم جهانی پرداخته و به تاریخچه یهود از صدر اسلام تا زمان حاضر اشاره کرده است. در این تفسیر برطرف کردن مشکلات کنونی جامعه که از مهم‌ترین اهداف قرآن است، به کرات مورد بحث قرار گرفته و به اهمیت اخلاق، آداب و جایگاه مهم آن در اجتماع پرداخته است. این تفسیر در تلاش برای مبارزه با اندیشه وهابیت است، زیرا وهابیت با سوء استفاده از قرآن به ویژه آیات جهاد، از تعبیر و مفاهیم قرآنی در جهت اهداف و اغراض خود استفاده می‌کند. در واقع این تفسیر جمع بین تمام مذاهب اسلامی است، بدون اینکه اشاره‌ای به اختلاف‌ها یا اسائه ادبی به فرقه یا گروهی کرده باشد.» (وبینار تخصصی «تحلیل انتقادی تفاسیر قرآنی معاصر در سوریه»، ۵ اردیبهشت ۱۴۰۰)

در حقیقت تفسیر «الجامع» باتوجه به شرایط و نیازهایی نگارش شده است که حاوی نکاتی ارزنده در زمینه‌های مختلف تفسیری است و چه بسا پیش از این تفسیر، مباحثی از قبیل مبارزه با اندیشه‌های تکفیری و نیز صهیونیسم جهانی آن هم در بحبوحه فعالیت چنین گروه‌ها و فرقه‌هایی، در تفاسیر دیگر به این وسعت مورد توجه قرار نگرفته است. مفسر در این تفسیر بدون اعمال تعصب‌های خشک و تحمیل آراء، تمام تلاش خویش را نموده است تا با تبیین مراد کلام الهی، از برداشت‌های افراطی و جاهلانه از آیات قرآن جلوگیری نموده و تفسیری حاوی نکته‌های معرفتی، اجتماعی، علمی، اخلاقی و سیاسی و ... ارائه کند؛ لذا به حق، شایسته وصف "جامع" بودن است.

در این تحقیق برای دستیابی به داده‌ها از منابع و مآخذ کتابخانه‌ای، مجله‌ها و جستارهای منتشره و همچنین سایت‌ها و نرم‌افزارهای متعدد به‌ویژه سایت وزارت اوقاف سوریه که در بردارنده تمامی جلد‌های چاپ شده این تفسیر می‌باشد و همچنین سایت ایشان که با هدف ترویج التفسیر الجامع راه‌اندازی شده، استفاده شد.

شایان ذکر است که پس از سرنگونی حکومت سوریه در دی ماه ۱۴۰۳، هر دو سایت مرتبط با ایشان، از دسترس خارج شده است.

مفهوم جهاد

مفهوم جهاد فقط به معنای مبارزه در میدان نبرد نیست و نسبت به قتال دارای مفهوم عامی است که البته برخی با نگاه تندروانه آن را محدود به کشتن و جهاد نظامی کرده‌اند. این اعتقاد به عام بودن مفهوم جهاد را می‌توان حتی در گفتار عالمان سلفی وهابی نیز یافت؛ به‌عنوان نمونه بن عثیمین در مقایسه جهاد با نفس و جهاد با کافران می‌نویسد: جهاد با نفس جلوتر از جهاد با کافران است، زیرا آدمی با کفار نمی‌جنگد مگر اینکه از قبل با نفس خود مبارزه کرده باشد (عثیمین، ۱۴۳۶ ق، ج ۲، ص ۴۲۱).

یا روایت مشهوری که از پیامبر اکرم^(ص) وارد شده است که ایشان فرمودند: «رَجَعْنَا مِنَ الْجِهَادِ الْأَصْغَرِ إِلَى الْجِهَادِ الْأَكْبَرِ» به همین معنا اشاره دارد (ماوردی، ۱۴۱۹ ق، ج ۱۴، ص ۱۱۳).

البته در قرآن کریم نیز شواهدی بر این نکته می‌توان یافت؛ از جمله در سوره فرقان می‌فرماید: «فَلَا تُطْعِ الْكَافِرِينَ وَجَاهِدْهُمْ بِهِ جِهَادًا كَبِيرًا» (فرقان: ۵۲). این سوره زمانی نازل شد که پیامبر اکرم^(ص) در مکه زیر شدیدترین فشارها از جانب کفار قرار داشتند و در ماهیت امر در فضای مکه و موضع ضعف مسلمانان، جهاد نظامی مطرح نبوده است و مقصود جهاد فکری، فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اخلاقی است. آیت الله جوادی آملی می‌نویسد: البته می‌توان از وصف «کبیر» این‌گونه استنباط نمود که این جهاد از جهاد با نفس که جهاد اکبر خوانده شده است؛ کوچک‌تر ولی از جهاد نظامی که جهاد اصغر نامیده شده است، بزرگ‌تر است و این همان جهاد فرهنگی است و سبب صعوبت آن نیز نیاز مستمر آن به استدلال، تقریر، برهان، تعلیم و صبر و رعایت اخلاق دارد، ولی در جهاد نظامی تنها با داشتن زور و قدرت بیشتر، رقیب از پای در می‌آید (جوادی آملی، ۱۴۰۱ ش، ج ۶۱، صص ۹۳ و ۹۴). دکتر عبدالستار نیز در این آیه بر همین عقیده است و جهاد نظامی را در این آیه مردود می‌شمارد و مصداق این جهاد را همان آوردن استدلال و حجت و برهان می‌داند (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱۹، ص ۵۷).

هرچند که در برخی آیات قرآن با توجه به قرائن موجود سیاقی و اسباب نزول می‌توان پی‌برد که مقصود همان مبارزه نظامی است؛ از جمله: «وَإِذَا أَنْزَلَتْ سُورَةٌ أَنْ آمَنُوا بِاللَّهِ وَجَاهِدُوا مَعَ رَسُولِهِ اسْتَأْذَنَكَ أُولُو الطَّوْلِ مِنْهُمْ وَقَالُوا ذَرْنَا نَكُنْ مَعَ الْقَاعِدِينَ» (توبه: ۸۶).

آنچه در موضوع جهاد بیشتر مد نظر است آیاتی است که در آن‌ها ریشه «قتل» و «قتال» به‌کار رفته است. نکته دیگر آن است که شواهد تاریخی نیز نشان‌دهنده آن است که در اسلام جهاد ابتدایی وجود داشته

است و آنچه از تاریخ غزوه‌ها بر می‌آید آن است که مسلمانان یک سیر طبیعی را طی نموده‌اند؛ بدین ترتیب که پیامبر اکرم (ص) در ابتدا در مکه، با دعوت مخفیانه برخی را به اسلام فرا خواندند و سپس این دعوت علنی شد؛ ولی چون در تمام این مراحل، مسلمانان در موضع ضعف قرار داشتند و توان مبارزه نداشتند، لذا وظیفه آنان صبر و تحمل دشواری‌ها و خودداری از جنگ بوده است؛ چه اینکه بسیاری از آیات قرآن دستور به آن می‌دهد (برای نمونه ر.ک: مَزْمَل: ۱۰؛ مؤمنون: ۹۶؛ غاشیة: ۲۲؛ مائدة: ۱۳). اما پس از هجرت به مدینه و تأسیس حکومت و قدرتمند شدن از نظر دفاعی، مسلمانان اجازه یافتند از خود، آرمان‌های دینی و سرزمینشان دفاع کنند «أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بَأَنَّهُمْ ظَلَمُوا...» (حج: ۳۹). در مرحله بعد آیاتی نازل شدند که هم مضمون آن‌ها و هم به لحاظ تاریخی نشانگر آن هستند که جهادهایی رخ داده که به اذن پیامبر اکرم (ص) مسلمانان شروع کننده آن‌ها بوده‌اند و این آیات محل مناقشه و شبهه هستند.

هدف از جهاد

در باب جهاد یکی از اختلاف‌های مبنایی آن است که هدف از جهاد چیست؟ در پاسخ می‌توان به دو هدف عمده که اندیشمندان اسلامی بیان کرده‌اند، اشاره نمود:

الف) از بین بردن شرک و کفر. به عبارت دیگر جهاد ابتدایی خواهد بود که جهادی اعتقادی محسوب می‌شود و می‌توان آن را جهاد دعوت نیز نامید (مروارید، ۱۴۰۰ ش، ص ۱۰).

ب) دفع اعتدا و تجاوز دشمنان. به بیان دیگر هدف از جهاد برقراری امنیت و آرامش برای مسلمانان است و جهاد دفاعی خواهد بود.

در میان علمای شیعه از جمله موافقان جهاد ابتدایی که حکم به جواز آن داده‌اند می‌توان به طبرسی و قطب راوندی اشاره کرد (طبرسی، ۱۳۷۲ ش، ج ۲، ص ۵۱۳؛ راوندی، ۱۴۰۵ ق، ج ۱، ص ۳۴۳) علامه حلی و عاملی نیز هدف از جهاد ابتدایی را نشر اسلام و فراخواندن به آن دانسته‌اند (حلی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۴، ص ۵۷؛ عاملی، ۱۴۱۰ ق، ج ۲، ص ۳۷۹).

در میان اهل سنت شاید بتوان سید قطب و ابوالاعلی مودودی را نظریه پردازان عمده سلفیه جهادی در دوران معاصر نامید که در آثار خود چنین تفکری را بسط داده‌اند (ر.ک: مودودی، الجهاد في الإسلام و سید قطب، ۱۴۰۸ ق، ج ۳، صص ۱۴۳۱، ۱۵۰۸ و ۱۷۳۷ ذیل آیات سورة انفال و آیات ابتدایی سورة توبه). محمد عبده و رشید رضا از جمله طرفداران نظریه دوم هستند که در آثار خود همچون کتاب رساله التوحید و نیز تفسیر المنار در ذیل آیات جهاد به فلسفه جهاد پرداخته‌اند. دکتر عبدالستار نیز از طرفداران ینش دوم است.

آیت الله جوادی آملی هدف‌گایی از جهاد را از بین بردن «فتنه» بر می‌شمارد و لزوم آن را تا رسیدن به این هدف گوشزد می‌کند: در قدم نخستین باید با ادیان محرف و با سلسله مکتب‌های دست‌ساز بشر که در

حقیقت از مصادیق اصلی «فتنه» هستند، جهاد فرهنگی داشت و چنانچه این مبارزه فرهنگی سودی نبخشد، بایستی به مبارزه نظامی روی آورد و فتنه را نابود کرد تا دین الهی غالب و پیروز گردد که این همان اشاره به ظهور حضرت ولی عصر (عج) می باشد. (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۳، صص ۵۳۸ و ۵۳۹)

یکی از مهم ترین و پر تکرارترین مطالبی که دکتر عبدالستار برای اثبات دیدگاه خود مبنی بر عدم وجود جهاد با دلایل اعتقادی مطرح می کند؛ تعارض آن با اصل اختیار و آزادی در انسان است. ایشان بارها با اشاره به آیاتی همچون «لا إكراه في الدين» (بقره: ۲۵۶) و «فَمَنْ شَاءَ فَلْيُؤْمِنْ وَمَنْ شَاءَ فَلْيُكْفُرْ» (کهف: ۲۹) در صدد اثبات این مطلب است که جهادهای صدر اسلام با هدف اعتقادی صورت نگرفته است؛ چه اینکه انسان در اختیار و انتخاب دین و عقیده خود آزاد است. به عبارت دیگر ایشان ادعا دارد که میان آیات دال بر مشروعیت قتال با هدف دیندار کردن مشرکان و کافران و آیات دال بر ممنوعیت اکراه، تعارض ظاهری برقرار است و این دو دلیل در ظاهر با یکدیگر سازگاری ندارند.

این تعارض را می توان به دو شیوه حل نمود. یک شیوه آن است که همچون دکتر عبدالستار از اساس قائل به چنین هدفی در جهاد نباشیم. شیوه دیگر توجه عمیق تر به محتوای این دو دسته از آیات است. یکی از نکات حائز اهمیت، نوع نگرش به اخباری یا انشائی بودن فراز «لا إكراه في الدين» است. به بیان دیگر اگر این عبارت را اخبار بر بی تأثیری توسل به اکراه برای دیندار کردن انسان ها بگیریم، تعارضی در میان نخواهد بود؛ ولی اگر آن را جمله ای خبری به داعی انشاء بدانیم، مفهوم آن این گونه خواهد شد که نباید برای دیندار کردن انسان ها از اکراه و توسل به زور استفاده نمود. دکتر عبدالستار با استناد به این نگاه و این مفهوم، بر این نکته تأکید می کند که از اساس، عقیده یک امر قلبی است که با زور به وجود نمی آید، پس به حکم آیه مزبور، از نظر اسلام جنگ برای تحمیل عقیده و دین مجاز نیست (عبدالستار، بی تا، ج ۱، صص ۱۰۰-۱۰۲، ج ۳، صص ۲۳ و ۲۴، ج ۵، صص ۱۳۴-۱۳۹، ج ۱۰، صص ۷۳ و ۸۶).

در پاسخ به این نگاه، عده ای از اندیشمندان در صدد اثبات این مطلب بر آمده اند که این آیه تنها یک جمله اخباری است و لذا تعارضی بین آن و آیات قتال وجود ندارد (فاضل لنکرانی، ۱۳۹۷ ش، صص ۵۲۴-۵۲۶). علامه طباطبایی نیز در رد انشایی بودن این فراز بر این باور است که از آنجا که اعتقاد و ایمان از امور قلبی است، لذا هیچ اکراهی در آن ها متصور نیست (طباطبایی، ۱۳۹۳ ش، ج ۲، ص ۳۴۳).

در این میان پاسخ آیت الله جوادی آملی دقیق تر به نظر می آید. ایشان معتقد است که این عبارت، جمله خبری به داعی انشاء است که مفاد آن حکم تشریعی مولوی جایز نبودن اکراه در دین است؛ اما در نگاه به این حکم تشریعی می توان چهار نگرش را متصور شد:

الف) عدم جواز اکراه به طور مطلق

ب) جواز اکراه پیش از تبیین حق و عدم جواز اکراه پس از آن

ج) عدم جواز اکراه پیش از تبیین حق و جواز اکراه پس از آن

د) جواز اکراه به‌طور مطلق

ایشان تنها دو مورد اخیر را در تعارض با آیات جهاد می‌داند و به عبارتی یا باید آیات جهاد را ناسخ «لا إكراه فی الدین» دانست یا باید اصل جهاد ابتدایی را نپذیرفت تا این تعارض حل گردد و لذا ایشان این دو نگاه را مردود می‌داند. در مورد نگاه دوم نیز ایشان هرچند آن را مطلب حقی می‌داند؛ اما آیه را در مورد این برداشت ساکت می‌داند. در نهایت ایشان معتقد است که این آیه به عدم جواز اکراه به‌طور مطلق حکم می‌کند و نباید کافر یا مشرک را به اصل پذیرش اصل توحید و نیز اهل کتاب را بر پذیرش نبوت خاص واداشت؛ بلکه آنچه که در قتال اهمیت دارد آن است که این آزادی بنان و بیان منشأ فتنه و تبلیغ سوء و اضلال دیگران نباشد و چنانچه دارای چنین ویژگی‌هایی بود باید با آن مبارزه کرد و تا از بین بردن فتنه به این مبارزه ادامه داد (جوادی آملی، ۱۳۸۶ ش، ج ۱۲، صص ۱۷۲ و ۱۷۷)؛ به بیان دیگر ایشان هدف از جهاد را از بین بردن فتنه معرفی می‌کند.

با این نگاه نه تنها بین این آیات تعارضی وجود ندارد، بلکه آن‌ها مؤید یکدیگر نیز هستند. به بیان دیگر می‌توان گفت پس از بیان برهان و استدلال‌های لازم و تبیین حق از باطل، چون کافران مانع رسیدن پیام حیات-بخش وحی الهی به مستعدان هستند «الَّذِينَ يَصُدُّونَ عَنِ سَبِيلِ اللَّهِ وَيَبْغُونَهَا عِوَجًا وَهُمْ بِالْآخِرَةِ كَافِرُونَ» (أعراف: ۴۵؛ هود: ۱۹) و این مانع تراشی همان مصداق فتنه‌انگیزی است، مسلمانان موظفند به دستور ولی امر خود تا رفع این فتنه با آنان بجنگند؛ لذا باید دقت داشت که فتنه زدایی با نفی اکراه در دین در تضاد و تعارض نیستند؛ بلکه این جهاد ابتدایی برای آزادی فطرت انسانی است، یعنی جهاد ابتدایی دفاع از فطرت انسانی و زمینه‌ساز آزادی انتخاب دین است و نه تنها با «لا إكراه فی الدین» متناسب بلکه زمینه‌ساز آن است و لذا بازگشت آیات جهاد ابتدایی نیز به همان آیات جهاد دفاعی است (جوادی آملی، ۱۳۸۶ ش، ج ۱۲، صص ۱۷۴ و ۱۷۵).

در انتهای این بخش، تأکید بر این نکته ضروری است که هر دو مفسر اصل را بر صلح می‌دانند و هردو تأکید دارند که حکم دین و فرمان الهی طبق آیه «لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِّنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ» (ممتحنه: ۸) آن است که با کافرانی که اسلام را به رسمیت نمی‌شناسند؛ اما با اسلام و مسلمانان ضدیتی ندارند، زندگی مسالمت‌آمیز باشد (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۴، ص ۵۳۶؛ عبدالستار، بی‌تا، ج ۲۸، ص ۹۴).

البته دکتر عبدالستار تأکید دارد که کج‌فهمی‌های بسیاری که پیرامون این قبیل آیات وجود دارد، به‌طور عمده در ابتدا به دلیل نگاه‌های مغرضانه است که در ادامه بر اثر جهل و نا آگاهی بسیاری از مخاطبان به برداشت‌های ناصواب منتهی می‌گردد. در همین زمینه ایشان به برگزاری یک سخنرانی در دانشگاه واشنگتن پس

از قضایای تروریستی بر جهای نیویورک اشاره می‌کند و می‌نویسد: دکتر بات که خود از طرفداران صهیونیست است در آن جلسه برای سخنرانی تنها یک جمله گفت و آن این که ما با مردمی روبرو هستیم که در کتاب آسمانی- شان این جمله آمده است «وَأَقْتُلُوهُمْ حَيْثُ ثَقِفْتُمُوهُمْ...» (بقره: ۱۹۱) و لذا نمی‌توانیم با آن‌ها هم‌زیستی داشته باشیم؛ پس از ایراد این سخن به شدت مورد تشویق حاضران قرار گرفت. در همین زمان، جوان مسلمانی پشت تریبون قرار گرفت و در پاسخ گفت: شما یا جاهل هستید یا مغرض، زیرا در ادامه همین آیه می‌گوید «وَأَخْرِجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجَكُم» (بقره: ۱۹۱)؛ پس این آیه بیانگر مقابله به مثل و دفاع در برابر تجاوزگران است. از قضا این ما هستیم که نمی‌توانیم با کسی که یا جاهل است یا دروغگو و مغرض، هم‌کلام شویم. در این لحظه، جو جلسه بسیار تغییر نمود و این جوان به شدت مورد تشویق قرار گرفت (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱۱، صص ۱۹ و ۲۰). در حقیقت با نگاهی مغرضانه و هدفمند و با سوء استفاده از جهل مخاطب مبنی بر عدم توجه به فضای سوره و سبب نزول آیات و نیز عدم آگاهی نسبت به مسائل شرعی در دین اسلام و با نادیده گرفتن بیش از ۱۲۰ آیه در قرآن که دعوت به گفت‌وگو و رفتارهای مسالمت آمیز دارد، اسلام را دین قتل و ارباب معرفی می‌کنند.

در مجموع می‌توان گفت ایشان سه دلیل را علت این انحراف‌ها می‌داند:

الف) نا آگاهی به ظرافت‌های زبان عربی و نیز عدم آشنایی با مفاهیم اساسی دین اسلام

ب) عدم توجه به اسباب نزول آیات و روایات

ج) غرض‌ورزی‌هایی که همواره از جانب مسلمانان نیست.

در همین راستا و به‌عنوان نمونه، ایشان در حدیث نبوی «أُمِرْتُ أَنْ أَقَاتِلَ النَّاسَ حَتَّى يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ...»^۳ به سیاق آن اشاره می‌کند و مقصود از «ناس» را مشرکانی می‌داند که پس از صلح حدیبیه نقض عهد نمودند؛^۴ هم‌چنان‌که در سوره نصر، مقصود از «ناس» تمامی مردم نیست. ایشان به‌همین دلایل، ادعای انتشار اسلام از طریق شمشیر را نیز تحریف حقایق تاریخی می‌داند و هرگونه استناد به آیات قرآن در دستور به قتال مطلق با کافران و مشرکان را تفسیر به رأی می‌نامد (عبدالستار، بی‌تا، ج ۲، صص ۱۲۸-۱۳۲).

حدود و کیفیت جهاد

موضوع دیگری که در بحث جهاد مطرح است، آن است که جهادی که قرآن به آن دستور می‌دهد آیا اذن مبارزه با هر مخالفی را می‌دهد و هرگونه مبارزه بدون قید و شرطی با آن‌ها مجاز است؟ یا جهاد دارای مراحل و حدودی است؟ کیفیت این مبارزه به چه قسمی است؟

در پاسخ باید به چند نکته توجه ویژه داشت:

الف) شیوه جهاد بستگی به نوع مخالفان دارد.

ب) جهاد دارای محدودیت‌های زمانی و مکانی است.

ج) مقدمات جهاد ابتدایی باید رعایت گردد (با فرض اعتقاد به آن).

د) هر نحو مبارزه‌ای جایز نیست.

به‌عنوان نمونه در آیه «يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ جَاهِدِ الْكُفَّارَ وَالْمُنَافِقِينَ وَاغْلُظْ عَلَيْهِمْ وَمَأْوَاهُمْ جَهَنَّمُ وَبِئْسَ

الْمَصِيرُ» (توبه: ۷۳) هر دو مفسر بر سه نکته تأکید دارند:

۱. جهاد در این آیه همواره به معنای نبرد مسلحانه نیست.

۲. شیوه مبارزه با کافران و منافقان متفاوت است.

۳. این مبارزه دارای مقدماتی بوده است.

توضیح این مطالب آن است که آیت الله جوادی آملی معنای جهاد را اعم از مبارزه مسلحانه می‌داند و مبارزات فرهنگی، اخلاقی و امنیتی را نیز در دامنه این جهاد تعریف می‌کند؛ با این تفاوت که جهاد مسلحانه، مخصوص کافران و نیز منافقانی است که کفر باطنی‌شان را ظاهر کنند، ولی اقسام دیگر جهاد، عمومیت دارد و علاوه بر کافران تمامی منافقان را نیز در برمی‌گیرد. هرچند با توجه به آیه پسین و در نتیجه سیاق آیات، منافقان را در آیه مورد بحث، کسانی می‌داند که کفر باطنی‌شان را ظاهر کردند «وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ وَكَفَرُوا بَعْدَ إِسْلَامِهِمْ» (توبه: ۷۴) و این اطلاق را از باب علاقه «ما کان» می‌داند. ایشان مبارزه با توطئه‌ها، شبهه‌ها، تلقین‌ها و کارشکنی‌ها و خنثی‌سازی آن‌ها را از وظایف حکومت اسلامی می‌داند؛ اما مبارزه مسلحانه با منافقان را مادی که کفر خود را آشکار نکرده‌اند، جایز نمی‌شمارد.

همچنین ایشان بر این مطلب تأکید دارد که این سخت‌گیری و غلظت که در این آیه بدان امر شده است، پس از تمامی نرمش‌ها، گذشت‌ها، محبت‌ها و اتمام حجت‌های فراوان است و امری ابتدایی و بی‌مقدمه نبوده است؛ چه اینکه بررسی آیات پیشین و پسین گواهی بر این مدعاست و در آیات همین سوره می‌توان موارد متعددی از این کارشکنی‌ها را ملاحظه نمود (به‌عنوان نمونه ر.ک: آیات ۴۲، ۴۷-۵۰، ۵۷، ۵۸، ۶۱، ۶۲، ۶۵ و ۷۴) (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ش، ج ۳۴، صص ۵۳۲ و ۵۳۳).

دکتر عبدالستار نیز معتقد است جهاد در این آیه به معنای عام آن است و دارای مراحل است. ایشان می‌نویسد: مقصود از جهاد با آن‌ها، آوردن برهان و حجت برای آن‌ها و روش اقناع‌سازی می‌باشد، ولی چنانچه آن‌ها نپذیرفته و در برابر مسلمانان به تعدی و مبارزه روی آوردند؛ وظیفه مسلمانان نیز دفع تعدی خواهد بود که این موضوع امری عقلایی است و تمامی جوامع بشری برای حفظ نظم و امنیت خود به‌کار می‌گیرند و در حقیقت غلظت به معنای انداز از عاقبت کار و بیان قوانین سخت و پیشگیرانه است (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۱۳۰).

همچنین ایشان در ذیل آیه ۹ سوره تحریم (که دقیقاً مشابه همین آیه است) بین جهاد با کافران و منافقان این گونه تفاوت قائل می شود که چنانچه کافران خواستند با مسلمانان بجنگند باید با آنها مبارزه مسلحانه کرد؛ اما مبارزه با منافقان همان جهاد لسانی و مبارزه تبلیغی در برابر کارشکنی های آنان است و مقصود از غلظت در برابر آنها همان اقامه حدود الهی است که به عنوان قوانین جامعه باید اجرا گردد. سپس بر این نکته تأکید می کند که مبارزه مسلحانه و جنگ تنها در یک صورت جایز است و آن زمانی است که مسلمانان در معرض جنگ، تجاوز به خاک کشور یا اخراج از وطن خود قرار بگیرند (با استناد به آیه ۳۹ سوره حج) (عبدالستار، بی تا، ج ۲۸، ص ۲۲۶).

در مورد مراحل جهاد نیز ایشان تأکید دارد که به طور حتم باید به سیاق آیات و جو عمومی نزول آنها توجه ویژه داشت چه اینکه در آیه ای همچون آیه سیف (توبه: ۵) چهار مرحله طی شده است و سپس حکم به جهاد آن هم تنها با مشرکان داده شده است. این چهار مرحله عبارت است از:

الف) تحقیر و شکنجه مسلمانان در سال های ابتدایی در مکه؛

ب) مکر و دسیسه برای از پای آوردن اسلام نوپا؛

ج) کشتن مسلمانان و

د) نقض عهدهای مکرر پس از صلح حدیبیه (عبدالستار، بی تا، ج ۱۰، ص ۴۸).

اما تفاوتی که در نگاه دو مفسر به این آیه وجود دارد آن است که دکتر عبدالستار در این آیه مجدّد تأکید می نماید که جنگیدن با کفار و منافقان تنها در صورتی جایز است که ابتدا آنها حمله کرده باشند؛ اما آیت الله جوادی آملی وجود جنگ های به ظاهر ابتدایی را نفی نمی کند، هرچند که روح آنها را به دفاع از حقوق مظلوم برمی گرداند.

آیت الله جوادی آملی می نویسد: بخش های مهم جهاد پیامبر اکرم (ص) با کافران، جنبه دفاعی داشتند، حتی جنگ های به ظاهر ابتدایی آن حضرت نیز به دفاع بر می گردند؛ زیرا دفاع از مظلوم و دفع ستم ظالم صورت- هایی دارد. گاهی در برابر حمله دشمن است و زمانی قیام برای زنده کردن حق ستمدیدگان و جلوگیری از ستم ظالم است.... نظام اسلامی باید برای دفاع از حق مظلومان قیام کند و فرد یا حکومت ستمکار را سر جایش بنشانند، بازگشت چنین دفاعی به دفع است. براساس این تحلیل، تمام نبردهای دوران رسول اکرم (ص) جنبه دفاعی داشتند و هیچ یک از جنگ ها برای کشورگشایی نبود؛ زیرا برای دفاع از حق محرومان و مستضعفانی است که طایغان باغی نمی گذاشتند ندای اسلام به آنها برسد (جوادی آملی، ۱۳۹۳، ش، ج ۳۴، صص ۵۴۳ و ۵۴۴).

آیه دیگری که می توان به بررسی آن در این زمینه پرداخت آیه «وَمَا لَكُمْ لَا تُقَاتِلُونَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانِ الَّذِينَ يَقُولُونَ رَبَّنَا أَخْرِجْنَا مِنْ هَذِهِ الْقَرْيَةِ الظَّالِمِ أَهْلُهَا وَاجْعَلْ لَنَا مِنْ

لَدُنْكَ وَلِيًّا وَاجْعَلْ لَّنَا مِن لَّدُنْكَ نَصِيرًا» (نساء: ۷۵) می‌باشد. در ذیل این آیه دو نکته در تفسیر این دو مفسر پررنگ است:

اول: هدف از جهاد چیست؟

دوم: مقصود از «فی سبیل الله» چیست؟

هر دو مفسر به صراحت آیه را بیانگر دفاع از مظلومان می‌دانند؛ ولی نکته‌ای که در آن حائز اهمیت است، تفاوت نگاه دو مفسر به عبارت «سبیل الله» است. آیت الله جوادی آملی با استناد به آیه «قَالُوا وَمَا لَنَا أَلَّا نُقَاتِلَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَقَدْ أُخْرِجْنَا مِن دِيَارِنَا وَأَبْنَائِنَا» (بقره: ۲۴۶) حفظ مرزهای کشورهای اسلامی را از مصادیق جهاد فی سبیل الله معرفی می‌کند و البته می‌افزاید چنانچه اسلام در خطر نابودی باشد و کشور اسلامی هم در معرض اشغال شدن، اگر هدف مجاهد، دفاع از اسلام نباشد بلکه دفاع از میهن باشد از آن پاداش عظیم مجاهدان بی‌بهره خواهد بود. به عبارت دیگر اصل در مورد مفهوم دقیق «سبیل الله» همان تقویت دین خدا و احیای کلمه الهی است و مواردی همچون دفاع از میهن فرع بر آن است (جوادی آملی، ۱۳۸۹ ش، ج ۱۹، صص ۵۲۳ و ۵۲۴ و ۵۳۷).

دکتر عبدالستار این تقسیم‌بندی را نمی‌پسندد و تفاوتی از این لحاظ قائل نمی‌شود. ایشان می‌نویسد: جنگ‌هایی همچون بدر و احد و خندق برای دفاع از وطن و سرزمین بوده است. در حقیقت «سبیل الله» همان حفظ حرمت مال و جان و آبروی مسلمانان است و آن را مستند به حدیثی ۱ از رسول اکرم (ص) می‌نماید که سبیل الله همان دفاع از دین، جان، مال و خانواده است و لذا آن را به معنای دعوت به سوی خدا نمی‌داند. ضمن آنکه معجّد بر این نکته تأکید دارد که اجبار مردم به دین الهی مصداق سبیل الله نیست، زیرا دین، دین اختیار است نه اجبار (عبدالستار، بی‌تا، ج ۵، ص ۱۱۴).

پس می‌توان گفت آیت الله جوادی آملی مفهومی دینی و الهی برای «سبیل الله» در نظر گرفته است و آن همان احیای دین است، ولی دکتر عبدالستار آن را همان دفاع از وطن و ردّ تجاوز دشمن می‌داند و فقط مفهومی دینی به معنای اخصّ برای آن متصور نیست. همین مطلب را می‌توان ذیل آیه «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ وَلَا تَعْتَدُوا إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُعْتَدِينَ» (بقره: ۱۹۰) نیز مشاهده نمود. آیت الله جوادی آملی در این آیه نیز با استشهاد به «فی سبیل الله» دفاع از دین را اصل می‌داند و دفاع از آب و خاک، جان و مال و ناموس و آبرو را فرع و حفظ این موارد اخیر را بر پایه آموزه‌های دینی می‌داند (الکافی، ۱۴۰۷ ق، ج ۵، صص ۵۲ و ۵۳). نکته جالب توجه آن است که آیه لحنی تهاجمی در ابتدای آن دارد، ولی ایشان تعبیر به دفاع می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، ص ۵۷۳).

مطلب دیگر در مورد کیفیت جهاد در اسلام است. دین اسلام بر اساس آموزه‌های الهی و انسانی خود به‌طور طبیعی به هر شیوه‌ای در مبارزه اجازه نمی‌دهد. به‌عنوان مثال در همین آیه اخیر، آیت الله جوادی آملی در مورد نفی تعدی به نکته ظریفی اشاره می‌کند و می‌گوید: عدم ذکر متعلق نهی، فقط نهی از تعدی بر اشخاص نیست، بلکه علاوه بر آن، نحوه قتل دشمن و نیز قوانین جنگی را نیز شامل می‌شود. به‌عنوان مثال کاری همچون مثله کردن دشمن ممنوع است و تعدی محسوب می‌شود یا کشتن اسیر یا جنگ‌های شیمیایی و میکروبی ممنوع است.^۲ (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ش، ج ۹، صص ۵۷۷ و ۵۷۸).

البته دکتر عبدالستار عبارت «وَلَا تَعْتَدُوا» را نیز محکم‌ترین دلیل بر عدم جواز جهاد ابتدایی می‌داند و همچنین عبارت بعدی در آیه را نیز تأیید و تأکید همین سخن می‌داند که به شکل عام مطرح شده است. ضمن اینکه هرگونه برداشت دیگر از آیات قرآن را مبنی بر جواز جهاد ابتدایی، تحریف معنوی قرآن کریم به‌شمار می‌آورد و علت مبارزه را نیز شرک و به‌عبارتی عمومی‌تر، اعتقاد مردم نمی‌داند، بلکه تعدی اولیه دشمنان می‌داند.

از طرفی هر دو مفسر معتقدند که شیوه‌های جنگی چهارگانه‌ای که در آیه «فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصُرُوهُمْ وَاقْعُدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ» (توبه: ۵) مطرح شده است همگی از آن جهت است که مشرکان تحت فشار قرار بگیرند و به نوعی انتخاب این شیوه‌ها وابسته به میزان توان مسلمانان و نیز انتخاب شیوه مبارزه از جانب فرماندهان است (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱۰، ص ۴۸؛ جوادی آملی، ۱۳۹۳، ش، ج ۳۳، صص ۲۵۶ و ۲۵۷).

نکته بسیار مهم و البته اختلاف نظر دیگری که بین دو مفسر وجود دارد در مورد ضمائر «هُم» در آیه «وَاقْتُلُوهُمْ حَيْثُ تَقِفْتُمُوهُمْ وَأَخْرِجُوهُمْ مِّنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمُ وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ وَلَا تَقَاتِلُوهُمْ عِنْدَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ حَتَّى يُقَاتِلَوْكُمْ فِيهِ فَإِنْ قَاتَلُوكُمْ فَاقْتُلُوهُمْ كَذَلِكَ جَزَاءُ الْكَافِرِينَ» (بقره: ۱۹۱) می‌باشد. آیت الله جوادی آملی، ضمیر «هُم» را به تمامی مشرکانی که شأنت قتال با مسلمانان را دارند، باز می‌گرداند نه خصوص مشرکان ستیزه‌جوی فعلی. ایشان دستور آیه را به کشتن یا اخراج همه این مشرکان می‌داند و در راستای تفکری که در قسمت قبل در مورد حکمت قتال مطرح شد؛ این عمل را موجب دفع فتنه آن‌ها و جلوگیری از گسترش کفر، شرک و تبلیغ سوء معرفی می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۸۵، ش، ج ۹، ص ۶۰۵).

البته در این نگاه ذکر دو نکته ضروری است:

اول: شأنت قتال بدین معناست که افرادی مانند سالخورده‌گان، کودکان، زنان یا بیماران، مشمول آیه

نیستند.

دوم: ضمیر به مقاتلان مذکور در آیه قبلی بر نمی‌گردد؛ زیرا عنوان این آیه قتل است نه قتال و لذا فضای آیه تغییر یافته است (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، ص ۶۱۳).

در مقابل دکتر عبدالستار با تخطئه چنین نگاهی، بر این نکته تأکید می‌کند که این پاسخی طبیعی به مشرکانی است که به مسلمانان تعدی نموده و آنان را از شهر و دیارشان اخراج کرده و با آن‌ها جنگیده‌اند نه همه مشرکان و نه به خاطر عقایدشان بلکه به خاطر اعمالشان (عبدالستار، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۳). البته باید گفت که در زمان نزول این آیه، جنگی از جانب مشرکان وجود نداشته است و گویا آیه می‌فرماید: زمانی آنان شما را می‌کشتند و تبعید می‌کردند، حال نوبت شما که آن‌ها را بکشید یا از مکه بیرون برانید (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، ص ۶۱۶)؛ پس این‌گونه نبوده که برای رفع اعتدای فعلی نازل شده باشد؛ بلکه در قبال تلافی رفتارهای گذشته است.

نکته ظریف دیگر و برداشت جالب توجهی که آیت الله جوادی آملی از آیات ۱۹۱ و ۲۱۷ سوره بقره می‌نماید، آن است که قرآن می‌فرماید در ماه‌های حرام و نیز در حرم آغازگر جنگ نباشید، مگر اینکه به شما تهاجم کنند که در این صورت شما دفاع کنید. معلوم می‌شود که در غیر این دو مورد، سخن از تهاجم و جهاد ابتدایی است نه دفاع؛ زیرا اگر همه موارد، جنبه دفاعی داشت، خصوصیتی که قرآن برای حرم و ماه‌های حرام بیان کرده است، لغو می‌شود و فرقی بین حرم و غیر حرم، ماه حرام و غیر حرام نبود و دفاع در درون و بیرون یکسان بود؛ در صورتی که این خصوصیت دفاعی تنها برای ماه‌های حرام و حرم منظور شده است؛ پس جنگ‌هایی که در غیر این دو زمان و مکان بوده، جنبه تهاجمی داشته و ابتدایی بوده است (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، صص ۶۱۷ و ۶۱۸).

اما دکتر عبدالستار بدون پرداختن به چنین مطلبی، به جمله شرطی «فَان قَاتِلُوْكُمْ فَاَقْتُلُوْهُمْ» اشاره نموده و مجدد آن را دلیلی بر دفاعی بودن جهاد در اسلام می‌داند (عبدالستار، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۴). همچنین هر دو مفسر به کارگیری واژه «اعتداء» را برای بیان مقابله به مثل از باب صنعت مشکله می‌دانند نه تخصیص و تقیید، زیرا قبح ظلم و تعدی، عقلی است و لذا تخصیص بردار نیست و تعبیر از کیفر عادلانه ظالمان به اعتدا، مجاز است.^۵

در تفسیر این آیات ذکر این نکته خالی از لطف نیست که در عبارت «وَالْفِتْنَةُ أَشَدُّ مِنَ الْقَتْلِ» آیت الله جوادی آملی این‌گونه استنباط می‌کند که فتنه بدتر از قتل است، یعنی عملی که مشرکان نسبت به مسلمانان روا می‌دارند، فتنه است و این از عمل مسلمانان که قتل مشرکان است، بدتر است (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، ص ۶۱۰)؛ ولی دکتر عبدالستار هر دو عمل را به مشرکان نسبت می‌دهد و می‌گوید فتنه‌انگیزی مشرکان باعث

کشته شدن تعداد زیادی از مردم می‌گردد و لذا فتنه آن‌ها از کشتاری که می‌کنند، بدتر و شدیدتر است و عمل تکفیری‌ها در دوران کنونی را مصداق بارزی از حقیقت این آیه معرفی می‌کند (عبدالستار، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۳۳).

مطلب دیگر که باعث برخی اختلاف نظرها می‌شود بحث مصادیق «فتنه» است. دکتر عبدالستار در آیات قتال، مقصود از «فتنه» را همان تجاوزگری مشرکان و جلوگیری از دینداری مسلمانان دانسته است و به طبع با این معنا، مسلمانان در مقام دفاع هستند و باید تا رفع این اعتداء، مبارزه نمایند و چنانچه مشرکان دست از آشوب‌هایشان بردارند، این نبرد نیز پایان می‌پذیرد؛ زیرا این مبارزه به خاطر شرک آن‌ها نیست بلکه به خاطر فتنه‌انگیزی که همان تجاوزگری آنان است، صورت گرفته است (عبدالستار، بی‌تا، ج ۹، ص ۱۵۹).

آیت الله جوادی آملی این نگاه را ناشی از فقدان باور به حضرت حجت (عج) می‌داند؛ بدین صورت که اسلام باید جهان شمول و جهان گیر گردد و این همان معنای «لِيُظْهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ» (توبه: ۳۳، فتح: ۲۸، صف: ۹) می‌باشد. پس مبارزه با کفار دو هدف دارد: از میان رفتن زمینه فتنه و فراهم شدن زمینه ظهور حضرت مهدی (عج). البته جهان شمول شدن اسلام بدان معنا نیست که تمام مردم دنیا مسلمان شوند؛ بلکه به معنای استقرار حکومت اسلام در عالم است (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۲، ص ۴۵۶)؛ لذا استدلال مکرر دکتر عبدالستار به آیه «لَا إِكْرَاهَ فِي الدِّينِ» (بقره: ۲۵۷) برای پاسخ به این مطلب، تام نیست، آن‌چنان که در ابتدای این مقاله به آن پرداخته شد.

البته یکی از دلایلی که آیت الله جوادی آملی نسبت به عدم مبارزه نظامی ذکر می‌کند میزان توان مسلمانان است نه عدم جواز جهاد ابتدایی. ایشان با استناد به آیه «فَإِذَا انْسَلَخَ الْأَشْهُرُ الْحُرُمُ فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ وَخُذُوهُمْ وَاحْصِرُوهُمْ وَقَعِدُوا لَهُمْ كُلَّ مَرْصِدٍ» (توبه: ۵) می‌نویسد: برای ریشه‌کن شدن فتنه در این آیه می‌بینیم که در ابتدا امر به کشتن مشرکان شده است و البته علت آن نیز در عهدشکنی و عدم پابندی آن‌ها به تعهدات و قراردادهایی است که با مسلمانان داشته‌اند؛ لذا می‌فرماید: «فَقَاتِلُوا أُمَمَ الْكُفْرِ إِنَّهُمْ لَا أَيْمَانَ لَهُمْ» (توبه: ۱۲) اما در ادامه دستوراتی صادر شده است که باتوجه به توان مسلمانان است و چه بسا در مرحله‌ای توان کشتن مشرکان نباشد یا به مصلحت اسلام نباشد؛ در این صورت امر به اسیر کردن، محاصره یا ناامن کردن راه‌ها برای مشرکان می‌کند (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۳، صص ۲۵۶ و ۲۵۷).

آخرین آیه‌ای که در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد، آیه «فَاتِلُوا الَّذِينَ لَا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَلَا بِالْيَوْمِ الْآخِرِ وَلَا يُحَرِّمُونَ مَا حَرَّمَ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَلَا يَدِينُونَ دِينَ الْحَقِّ مِنَ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ حَتَّى يُعْطُوا الْجِزْيَةَ عَنْ يَدٍ وَهُمْ صَاغِرُونَ» (توبه: ۲۹) می‌باشد. آیت الله جوادی آملی این آیه را نیز از مصادیق جهاد ابتدایی می‌داند که پس از امر به قتال با مشرکان، حال به جهاد با اهل کتابی که در برابر حکومت اسلامی خاضع نمی‌گردند و بنای

توطئه دارند، امر می‌کند. نکته حائز اهمیت آن است که مضمون کلام ایشان آن است که فقط با اهل کتابی که در حال نبرد با مسلمانان هستند، دستور به دفاع داده نشده؛ بلکه برای برقراری حکومت اسلامی و امنیت ملی و نظام توحیدی این دستور صادر شده است. نکته مهم در این آیه آن است که علت حکم قتال با اهل کتاب، موارد سه‌گانه‌ای است که در خود آیه ذکر شده است؛ ولی آیه در صدد این نیست که اهل کتاب همگی مسلمان گردند، بلکه می‌فرماید با اهل کتاب باید پیکار کرد تا حکومت اسلامی را به رسمیت بشناسند و جزیه پرداخت کنند (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۳، صص ۴۶۷ و ۴۶۸ و ۴۷۶).

دکتر عبدالستار، در تفسیر این آیه برای اینکه آن مبنای همیشگی خود را کنار نهد، بدون توجه به بیان خود آیه و بدون آوردن هرگونه شأن نزول، این نکته را مطرح می‌کند که این آیه نیز در مورد اهل کتابی است که با مسلمانان سر جنگ داشته‌اند. ایشان در تفسیر این آیه به آیاتی اشاره می‌کند که به رفتار مناسب مسلمانان با اهل کتاب و رفق و مدارا با آن‌ها اشاره دارد و چندین روایت تاریخی را در این زمینه مطرح می‌نماید و به دنبال آن است که نگاه تقریبی خود را حفظ نماید، هرچند که به این نکته اشاره می‌کند که بین مسلمانان با دیگر ادیان، به‌طور طبیعی اختلاف کلامی وجود دارد.

از طرفی در موضوع جزیه، ایشان فلسفه آن را در این می‌داند که حکومت اسلامی در قبال خدماتی که به اهل کتاب از قبیل تأمین امنیت آن‌ها ارائه می‌کند؛ هزینه‌ای از دریافت می‌کند و این مطلبی عقلایی می‌باشد. وی در ادامه به روایاتی تاریخی در بخشش جزیه و رفتار مناسب حاکمان مسلمان با اهل کتاب در نحوه دریافت جزیه اشاره می‌کند تا از گزند طعنه‌ها و شبهه‌هایی که در پی این آیه ممکن است به قرآن و اسلام زده شود، مصون بماند (عبدالستار، بی‌تا، ج ۱۰، صص ۷۳-۷۵).

باید دقت داشت که نباید این تعبیرهای کلی و عنوان‌های جامع را که در جای خود، مقبول و معقول هستند، زیر سؤال برد. بله می‌توان گفت اجرای عملی برخی دستورها به‌ویژه در دوران کنونی که با هتک دین و وهن قرآن همراه است، شایسته نیست. لذا اساس تصغیری که در این آیه مطرح شده است، همان است که در پیشگاه اسلام خاضع و به حکم آن در سطح جامعه ملتزم شوند و خلاف آن را در ملأ عام، اجرا نکنند (جوادی آملی، ۱۳۹۳ ش، ج ۳۳، صص ۴۷۹ و ۴۸۰)؛ ولی آوردن این‌گونه توجیه‌ها پذیرفته نیست و فحوای کلام این آیه چنین مطالبی را نمی‌رساند. البته شاید بتوان گفت که مقصود اهل کتابی است که به دنبال فتنه‌جویی بوده یا بعضی جلال و شکوهی پیدا کرده بودند؛ ولی اینکه آن‌ها را گروه‌هایی بدانیم که با مسلمانان در ستیز بوده‌اند، از این آیه برداشت نمی‌شود.

آخرین مطلبی که باید بدان اشاره نمود آن است که دکتر عبدالستار به دو مقدمه اعتقاد راسخ دارد:

الف) جهاد به صرف مبارزه با شرک (جهاد ابتدایی اعتقادی) در اسلام وجود ندارد.

ب) تشکیل حکومت و خلافت اسلامی از وظایف مسلمانان نیست و قرآن هیچ دستوری در این زمینه ندارد (عبدالستار، بی تا، ج ۵، ص ۸۹؛ ج ۶، ص ۱۳۱).

براساس این دو مقدمه، ایشان به نتیجه می‌رسد که جهاد ابتدایی نیز در دین جایگاهی ندارد، بلکه یا جهاد فرهنگی است یا باقی جهادهای امنیتی و نظامی همگی از باب دفاع در برابر حملات و تجاوزات دشمنان است.

درحالی که در دیدگاه آیت الله جوادی آملی، جهاد ابتدایی در اسلام وجود دارد؛ اما با تحلیلی حقوقی به همان دفاع باز می‌گردد. از طرفی ایشان برای مسلمانان در عصر غیبت، حق تشکیل حکومت قائل است و به لحاظ فقهی ایشان بنا بر ولایت فقیه جامع شرایط، قائل به مأذون بودن وی در اقدام به جهاد ابتدایی است. اما سر اینکه چگونه روح جهاد ابتدایی به دفاع بر می‌گردد، باید به پنج نکته اساسی توجه نمود:

(۱) مهم‌ترین حق انسان‌ها، حق حیات است، زیرا حفظ سایر حقوق در پرتو حق حیات صورت می‌گیرد.

(۲) حیات انسانی در فرهنگ قرآنی عبارت است از ایمان به خدا و معاد و آشنایی با معارف الهی، چه اینکه امیرالمؤمنین علی^(ع) فرموده‌اند: «التَّوْحِيدُ حَيَاةُ النَّفْسِ» (آمدی، ۱۳۶۸ ش، ج ۱، ص ۱۴۵).

(۳) عامل این حیات انسانی، وحی است و عقل فقط زمینه‌ساز آن است، چه اینکه دین الهی، شکوفاگر فطرت و فطرت مایه حیات است.

(۴) کافران و مشرکان، مانع اصلی رسیدن جوامع بشری به آب حیات هستند که از طریق دفع حیات یا رفع آن می‌کوشند انسان‌ها به حیات واقعی دست نیابند.

(۵) پیامبران و رهبران دینی، مدافعان واقعی حقوق بشر بوده‌اند و از این حق حیات دفاع کرده‌اند. بر پایه این مقدمات می‌توان دریافت که روح جهاد ابتدایی نیز به دفاع بر می‌گردد؛ زیرا دفاع پیامبران به کمک مردم، مانع ویران شدن مراکز مذهبی است و آباد شدن این مراکز، مانع عالم‌گیر شدن فساد (ر.ک: آیات ۲۵۱ بقره و ۴۰ حج) (جوادی آملی، ۱۳۸۵ ش، ج ۹، صص ۵۸۶-۵۹۰).

نتیجه‌گیری

دکتر عبدالستار با نگاهی اعتدالی به تفسیر قرآن مبادرت کرده است و در همین راستا نیز به بحث جهاد در اسلام و به‌طور اخص در آیات قرآن پرداخته است؛ بدین صورت که ایشان اول علت جهاد را به‌طور مطلق اعتقادی نمی‌داند و سبب تمامی جهادها در صدر اسلام را دفع تجاوزگری دشمنان معرفی می‌کند. دوم مصداق فتنه‌گری دشمنان را مواردی همچون آزار و اذیت مسلمانان، نقض عهدهای مکرر به‌ویژه پس از صلح حدیبیه و قتل و

شکنبه مسلمانان می‌داند و سوم در تمامی این موارد برخورد مسلمانان را دفاعی می‌داند. در نتیجه به صورت مطلق برای جهاد ابتدایی، موجودیتی در اسلام قائل نیست.

به عبارت دیگر ایشان معتقد است در تمامی آیات قتال که در قرآن وارد شده، باید به چهار نکته توجه

نمود:

الف) سیاق آیات؛

ب) اسباب نزول و فضای نزول آیات؛

ج) سنت نبوی در برخورد با مشرکان؛

د) مفاهیم اصیل اسلامی در نگاهی عام.

باتوجه به این نکته‌ها و ضمن تأکید بر آشنایی با قواعد ادبیات زبان عربی، ایشان بارها متذکر می‌شود که از اساس جهاد ابتدایی با اهداف اعتقادی و مبارزه با اعتقادات گروهی از مردم، خلاف تأکیدهای بی‌شمار دین مبنی بر وجود آزادی و اختیار انسان‌هاست و لذا برداشت‌های گروه‌های تکفیری و سلفی جهادی یا از روی ناآگاهی و جهل آن‌ها نسبت به مسائل کلان اسلامی است یا از روی غرض‌ورزی‌ها و سوء استفاده‌های دشمنان به‌ویژه صهیونیست جهانی است که به دنبال ایجاد ناامنی در کشورهای اسلامی است.

آیت الله جوادی آملی علت جنگ را دفع فتنه معرفی می‌کند و در نتیجه هدف‌گذاری از جهاد و حد آن را تا زمانی می‌داند که این فتنه از بین برود. ایشان هرچند که جهاد ابتدایی را در فقه اسلامی دارای جایگاه می‌داند و آن را مشروع می‌نامد و شرطیت اذن نایب عام امام معصوم^(ع) را نیز کافی می‌شمارد؛ ولی بر این نکته تأکید دارد که روح جهاد ابتدایی نیز به همان جهاد دفاعی بر می‌گردد. زیرا چنانچه دستگاه کفر و شرک بخواهد در راه حیات معنوی انسان‌ها سدّی ایجاد کند، مصداق فتنه‌انگیزی خواهد بود و لذا باید تا ریشه کن نمودن آن و دفع فتنه مبارزه کرد و در حقیقت این جهاد ابتدایی نیز به همان حق دفاع از حیات مظلوم باز می‌گردد.

به بیانی ساده می‌توان گفت هر دو مفسر بر این عقیده‌اند که دفع فتنه از دستورات قرآنی است، ولی در مصادیق آن با یکدیگر اختلاف نظر دارند. دکتر عبدالستار دایره این فتنه‌ها را محدود به تجاوزگری دشمنان می‌داند و آیت الله جوادی آملی همچون نگاه مشهور اندیشمندان مسلمان، هرگونه ایجاد خلل در راه تبلیغ دین را مصداق فتنه می‌داند. هرچند که هر دو قائل به این مطلب هستند که اصل بر صلح است. ضمن اینکه هر دو مفسر جهاد را تنها جهاد نظامی نمی‌دانند و برای دفع فتنه، آخرین مرحله را مرحله نظامی معرفی می‌کنند.

پی‌نوشت

۱. مَنْ قُتِلَ دُونَ مَالِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ وَمَنْ قُتِلَ دُونَ دِينِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ وَمَنْ قُتِلَ دُونَ دَمِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ وَمَنْ قُتِلَ دُونَ أَهْلِهِ فَهُوَ شَهِيدٌ (سنن ترمذی، الحدیث ۱۴۲۱).

۲. برای آگاهی از برخی نبایدهای جهاد ر.ک: جواهر الکلام، ج ۲۱، صص ۶۶-۸۲.
۳. صحیح البخاری، الحدیث ۲۵.
۴. برای آگاهی از شأن نزول آیات، ر.ک: مجمع البیان، ج ۱، ص ۵۰۹؛ اسباب نزول القرآن، صص ۵۷ و ۵۸.
۵. مشکله که از صفات حسنه معنوی در علم بدیع به شمار می‌رود، آن است که مفهومی را به لفظی غیر از لفظ خودش بیاورند. مصحح چنین تعبیری آن است که به صورت حقیقی یا تقدیری در مصاحبت آن لفظ دیگر قرار گرفته است.

منابع

قرآن کریم

- عبد الستار، سید محمد. (بی تا). التفسیر الجامع. وزارة الأوقاف.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۵). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. ج ۹. نشر إسرائ.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۶). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. ج ۱۲. نشر إسرائ.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۹). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. ج ۱۹. نشر إسرائ.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۳). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. ج ۳۲ و ۳۳ و ۳۴. نشر إسرائ.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۴۰۱). تسنیم: تفسیر قرآن کریم. ج ۶۱. نشر إسرائ.
- آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۸). غرر الحکم و درر الکلم. دار الکتاب الإسلامی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۱۰ ق). صحیح البخاری. المجلس الاعلی للشنون الاسلامیة.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۴۱۹ ق). سنن الترمذی. دار الحدیث.
- حلّی، حسن بن یوسف. (۱۴۱۲ ق). منتهی المطلب فی تحقیق المذهب. مجمع البحوث الإسلامیة.
- راوندی، سعید بن عبدالله. (۱۴۰۵ ق). فقه القرآن. انتشارات کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- رضایی، حسن؛ مهدوی‌راد، محمدعلی؛ و فدایی، علی. (۱۳۹۸). تبیین ماهیت آیات جهاد از دیدگاه تفسیری علامه جوادی آملی و ارزیابی دیدگاه فایرستون. فصلنامه مطالعات تفسیری، ۳۸، ۱۴۱-۱۶۲.
- طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۳ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۰۸ ق). مجمع البیان. دار المعرفة.
- عاملی، زین الدین بن علی. (۱۴۱۰ ق). الروضة البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة. کتاب فروشی داوری.
- عثیمین، محمد بن صالح. (۱۴۳۶ ق). تفسیر القرآن الکریم. مؤسسة الشیخ محمد بن صالح العثیمین الخیریة.
- غفارزاده، علی. (۱۴۰۲). جهاد ابتدایی از منظر مفسران معاصر با تأکید بر آثار آیت الله جوادی آملی. فصلنامه مطالعات تفسیری، ۱۴ (۵۶)، ۹۹-۱۲۰.
- فاضل لنکرانی، محمد جواد. (۱۳۹۷). جهاد ابتدایی در قرآن کریم. انتشارات فقهی ائمه اطهار (ع).

قطب، سید. (۱۴۰۸ ق). فی ظلال القرآن. دار الشروق.
کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷ ق). الکافی. دار الکتب الإسلامية.
ماوردی، علی بن محمد. (۱۴۱۹ ق). النکت و العیون: تفسیر الماوردی. دار الکتب العلمية.
مروارید، محمد. (۱۴۰۰ ش). جهاد ابتدایی در سنت و سیره نبوی. انتشارات آستان قدس رضوی.
نجفی، محمد حسن بن باقر. (بی تا). جواهر الکلام. دار إحياء التراث العربی.
واحدی، علی بن احمد. (۱۴۱۹ ق). اسباب نزول القرآن. دار الکتب العلمية.
سایت‌ها:

<http://mow.gov.sy> و <http://attfseer.com>

